

Čas minulý a budoucí v ambivalenci očekávání konce a počátku století

Několik úvah, ke kterým daly podnět knihy V. Macury *Znamení zrodu a Šťastný věk*

NONNA KOPYSTIANSKÁ

V kulturním životě má očekávání konce jednoho a začátku druhého století větší význam nežli přelomové datum samo. Očekávání začíná v různě vzdáleném předcházejícím období a trvá i po onom datu, postupně přechází v nové očekávání. Tento stav je permanentní, jenom má různé fáze, náplň a intenzitu, která vzrůstá ke konci století.

Očekávání soustřeďuje v sobě celý komplex citů, myšlenek, dobových zájmů, nadějí a beznadějí, iluzí a deziluzí, filozofických a politických koncepcí, vědeckých studií a intuicí, předtuch i snů. Jeho odraz může být vděčnou látkou pro zkoumání příznačných rysů nejen každého umělce, ale i období v literaturách různých národů (jejich společných znaků a rozdílů), toho, co V. Macura vzhledem k českému obrození určil jako zvláštní *kulturní typ*.

V očekávání konce a začátku se spojuje v bodu současnosti minulost s budoucností, která přechází v minulost. Národ charakterizuje i to, jaké místo zaujímají aktuální (politické, sociální, estetické) potřeby doby a dále otázky věčnosti, potřeba duchovní obnovy v době, kdy reálný čas ustupuje do pozadí před časem přání a touhy.

Estetika doby závisí ve velké míře na časoprostorovém myšlení. Od konce 18. století evropský romantismus přináší velké změny v modelování, rozšiřování a apercepci času a prostoru. V tom značnou úlohu začíná hrát minulost. Čas minulý se stává svéprávným objektem zkoumání a zobrazování a také odlišujícím činitelem romantismu v jeho národnostní podobě.

České obrození v první fázi obohacuje především filologickou vědu, a ačkoliv se zapojuje do celkového evropského vývoje a postupně se stává jeho součástí, zůstává zvláštním kulturním fenoménem.

Vývoj žádné literatury není přímočarou kontinuitou, přesto však několikeré přerušení českého národního vývoje bylo naprosto katastrofické a zážitek diskontinuity zvláště silný a trvalý.

Jestliže byla pro takové národy jako francouzský nebo anglický existence národa a národního jazyka samozřejmá a nepochybná, čeští a slovenští buditelé pro to museli hledat nové a nové důkazy. Hledali je především v *minulosti* (dějinné, folklorní, etnografické, literární).

Postoj k minulosti je proto podřízen celkové obrozenecké ideologii, konkrétním úkolům současnosti, a je zaměřen do budoucna. Dějinná minulost se zřetelně dělí na období pobělohorské – temno, germanizace – a předbělohorské, které se představuje jako posvátná hodnota (proto se musí podávat s jistou idealizací).

Všechno, co se objevuje v národopisu, dějinách, kultuře a folkloru, se stává polyfunkčním a polyvektorním v poznávání činů a tvorby předků, kterými je možno se chlubit. Nebere se to jako vzor pro všechny časy, ale jako *záruka* skvělé kulturní budoucnosti. Tím filologická věda dostává nové impulsy, ale i pevná omezení, odmítá se totiž všechno, co nesouhlasí s touto ideou. Jestliže něco chybí v kulturní minulosti, může se to z vlasteneckých důvodů doplnit, dopsat. Vznik padělků a mystifikace čtenáře nejsou v této době ničím zvláště mimořádným, mimořádné bylo však to, že vědecké a politické debaty kolem *RKZ* trvaly skoro sto let a měly mezinárodní ohlas (včetně Ukrajiny – I. Franko). Avšak díky nim se začala s větší odpovědností zkoumat pravost všech dalších nálezů, což přispělo k rozvoji textologie, hermeneutiky a lexikografie.

Nesrovnalost mezi kulturou-ideálem a realitou vystupuje v romantismu zvláště výrazně. Ale česká kultura obrození nejenže nevychází z reality, ale pokouší se tvořit novou realitu podle své představy, ve které má být všechno stavěno nově.

Výjimečná situace je ve vývoji *jazyka jako můstku do minulosti*. Jestliže například ve francouzské kultuře šlo o to, aby se zbouraly přehrady, které brzdily vstup hovorové řeči do poezie, v Čechách se uměle, teoreticky vytvářel jazyk, kterým se psala básnická díla i vědecké práce a který bylo nutno vrátit do života jako jazyk ústního a písemného styku.

Vývoj nových tendencí začíná vždy od bourání a v tom, co převládá, zda rušení, nebo tvoření, zračí se také doba a národnostní ráz. V romantismu, zvláště francouzském, byl silný živel revolty, rozrušující monolit feudálního řádu a s ním i řádu v rodině, víru v krále a jindy i víru obecně. Romantismus byl agresivní vůči předchozímu období, ruší představu o vývoji kultury z jednoho pramene antického umění, místo stability vyznává neustálou měnlivost, místo pravidla jednoty času a prostoru – kolorit místa a času (V. Hugo, předmluva

k dramatu *Cromwell*), včetně národního, vystupuje proti estetice klasicismu, pravidlům a nahrazuje je volným experimentem.

V Čechách dominuje nad rušivým tvořivý prvek, nebo alespoň naděje na možnost tvoření, postoj ke klasicismu je klidnější, což je přirozené pro zrychlený kulturní vývoj a přechodné jevy.

Česká literatura nemůže přímo navázat na své tradice: ty, které se hledají v minulosti, jsou časově velmi vzdálené a ty blízké jsou vesměs spjaty s vývojem německého jazyka a kultury, od kterých se chtějí buditelé distancovat. Proto má pravdu V. Macura, když říká: „Téměř všechno, co cítíme jako příznačné pro českou obrozeneckou kulturu, nevzniklo navázáním na tradici, ale mnohem složitějším vztahem, jímž bylo samo navázání výslovně sice zdůrazňováno, zatímco vnitřně byl naplňován rozchod s minulostí“ (Macura 1983: 9).

Obrozenecká doba se vyhýbá pojetí konce, to se stane hlavním později. Proto se i počátek zrodu kultury odsouvá v dávnou minulost, splývá s ní, předstírá, že je to stálé trvání, pokračování a opakování. Jazyk a kultura se stávají poněkud sakrálními pojmy, nespjatými s dočasnou skutečností, ale s věčností.

V. Macura vyslovuje mínění, že „obrozenecký projekt české kultury spočíval především v nahrazení historického času temporálními modely mytologickými“ (Macura 1992: 105). Je to řečeno možná trochu příliš kategoricky, protože jednou z velkých novot romantismu je vznik historického uměleckého myšlení a české obrození se toho také účastní. Neustálý svár mytologického a historického konceptu má každá literatura, česká literatura má těch mytologických prvků možná více.

V. Macura píše: „[...] v 19. století probíhal v české literatuře v zásadě dvojitý proces. Jednu jeho složku představovalo sebestvrzování, [...] současně se však vrstvil proces emancipace od ‚obrozenectví‘, od modelu kultury jako mimočasového, ve své podstatě sakrálního produktu [...] V praxi to znamená směřování ke skutečně kulturnímu organismu [...] Současně to také znamená směřování ke kultuře, která si bude uvědomovat, že je faktem historickým a také historicky podmíněným“ (Macura 1992: 106).

Myslím, že kultura si to uvědomuje, jenom společnost musí projít určitou časovou cestu, aby si to uvědomila ze začátku citově a pak už rozumově. Alespoň ve vědě jsou důkazy takového uvědomění. Všeobecně se tvrdí, že pojem historie literatury zavedl F. Schlegel, ale Josef Dobrovský přece vydal *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* ještě dříve (1792).

Zvláštností české literatury tohoto období je *podřízenost žánrového systému*, výběru žánrů a tvoření žánrových modifikací stanoveným *vlasteneckým didaktickým postulátům*, jež mají dokázat rovnocennost Slovanů a formovat myšlení společnosti. Proto se Josef Linda pokusil o historický román; J. Kollár bohatstvím a krásou

jazyka ve velmi náročných útvarech sonetů a elegií polemizoval s těmi, kdo podceňovali český jazyk, Václav Bolemír Nebeský napsal velmi náročnou filozofickou báseň *Protichůdci* atd. Vznikají také zvláštní žánrové modifikace, jako například deklamovánky (Rubešova sbírka v šesti svazcích) nebo „obraný“ českého jazyka.

V. Macura upozornil na postupování ústředních oblastí kultury s takovými kulturními jevy, jako je *dobová psychika* (citový model, přátelství, erotika, móda i etika). Je to velmi důležitý postřeh, protože právě tímto se česká literatura nejmíc odlišuje od jiných evropských literatur počátku 19. století.

Právě v charakteru dobové psychiky a mravního postoje můžeme nalézt odpověď, proč J. Kollár tvoří úplně samostatnou, nezvyklou, svou šířkou přímo encyklopedickou lyrickoepickou báseň a proč byronovská romantická lyrickoepická báseň přišla do Čech jenom s dílem K. H. Máchy a byla pochopena jako něco cizího.

Některé žánrové typy se vůbec neujaly, například pro francouzskou romantickou prózu příznačný „osobní a svěžitopisný sociálně-psychologický román“. F. R. Chateaubriand, B. Constant, A. Musset odhalili „chorobu století“ už na jeho začátku, rozčarování společenskými vztahy, a přinesli obraz syna svého času (který je poprvé ve vývoji literatury tak ostře pocítován jako „nemocný čas“). Otázka tělesné, duševní choroby, myšlenkové a citové rozervanosti, citové krize jedinice, mladé generace, lidstva jako takového bude se podrobně rozebírat blíže ke konci století, opakovat po svém v různých dalších obdobích a v různých literaturách, včetně české.

V čase kultivovaného obrozeneckého optimismu takové soustředění na osobní city, zážitky a zklamání nesouhlasilo s celkovými tendencemi. Tehdy se tvořil ideál Slovana jako plně rozvinuté osobnosti, vlastence ve všech citech a činech aktivně zasahujícího do občanského života. Symbol Slovanů jest „horlivý jinoch, jeho srdce je plné živosti, miluje pracovitost a jeho heslo: práce a naděje“ (Kampelík, cit. podle Macura 1983: 170). Zázračných úspěchů ve vědě a kultuře bylo dosaženo právě díky heslu: „třeba věřit a třeba jednat“.

Ani feministický román a otázka ženské emancipace, jak ji stavěly G. de Staël a G. Sand, nebyly možné v těchto poměrech. Tady byl jiný ideál ženy – vlastenky, pečlivé matky svých dětí, vzorné manželky a pomocnice svého muže.

Na začátku století se česká literatura výrazně liší svým zdravím od literatur, kde se kultivuje zobrazení nemoci. Poetizace chorobných stavů, sebeničení alkoholem, drogami, mravní zkázou, pojem nemoci celého uměleckého směru, jakým je například Heineovo ocenění německého romantismu, tvorba E. T. A. Hoffmanna a Novalise, hledání krásy v psychické a tělesné nemoci jako u Edgara Poea, přihlášení k nebytí, všechno, co je spjato s koncem, přijde se symbolismem, který mnohé z toho převzal od romantismu.

Zajímavé je podívat se, jak se během 19. století mění vize jeho konce. Na začátku století se tento konec představuje jako rozkvět slovanství, českého jazyka a kultury. Je to utopistické, ale i realistické, protože se o tom nejen mnoho mluví, ale se sebezapřením se i mnoho pracuje pro jeho uskutečnění. Ale čím bližší byl konec století, tím se sám ideál podrobuje přehodnocení, hasne.

Změna je připravována ne vlivem z venku, ale samotným vývojem české literatury. Tím se zase zapojuje do evropské literatury a literární vědy, tentokrát v jejím realistickém směru, ale zároveň se tady odrážejí rysy příznačné pro českou mentalitu: obava zdát se sentimentálním a patetickým, střízlivost a prakticismus, schopnost velmi kriticky se podívat nejen na jiné, ale i na sebe samé a nevšední smysl pro humor.

Zvláštní *humor* je charakteristický nejen pro českou literaturu, ale i pro českou literární vědu, což je velmi sympatické. Radko Pytlík roku 1982 napsal a sestavil unikátní dílo – *Malou encyklopedii českého humoru*. V této knize R. Pytlík nejen vydal dílka nebo fragmenty děl mnohých spisovatelů, ale přidal i vlastní komentář k osobnostem, žánrům, funkci humoru, který je neméně zajímavý nežli tato díla, a tím podal vývoj českého humoru od nejstarších dob až po dnešek.

Humor jako „jisté základní vidění světa“ (Čapek 1986: 669), jako „určitý způsob básnického nazírání“, jako „názor“, „humor není smáti se ale lépe vidět“ (Vančura, cit. podle Pytlík 1982: 87), takový humor je tím živlem, který ruší domácí nadšení nad minulostí, a to od začátku obrození. Během 19. století se humor a satira stávají čím dál tím více polyfunkčními, ale v literatuře fin de siècle to, co K. Čapek definoval jako čistý humor, na rozdíl od ironie a satiry, zaniká pod tíhou bezvýchodnosti.

Jednou z funkcí humoru doby obrození je konfrontace skutečnosti s neskutečností, jak v současnosti a v minulosti, tak i v představě budoucna. A to se zase odráží v žánrovém systému. F. L. Čelakovský rozšířil oblast epigramu na aktuální časová témata a jeden z největších epigramatiků, K. Havlíček Borovský, v epigramech (napsal jich okolo dvou set) zrcadlil dějinnou politickou a kulturní skutečnost své doby a vnesl „epigramatický styl“ i do jiných žánrů. Š. Hněvkovský prokázal vzácnou schopnost kriticky a humoristicky se podívat na oblíbené hrůzostrašné balady a napsal parodie na tento žánrový typ. Dokonce K. J. Erben vnáší humor i do pohádky (např. Tři přadleny). Humor se také používá jako záštita jedince a celého národa před nepřízní sociálně-historického času, před úsní a strachem, jako zbraň bezmocných.

Čím blíže ke konci století, tím se zvětšuje ambivalentnost očekávání. Vytváří se kritický postoj k současnosti i vůči idealizacím minulosti až k sebezapření, zvětšuje se kolísání mezi národním sebevědomím a sebeodhalováním. Přesto

otázka národní existence zůstává trvalou, žhavou a nevytěsnitelnou z českého nazírání života a vstupuje i na rozsáhlé jeviště světových dějin, globálních problémů v téměř kosmickém prostoru (J. Neruda, J. Arbes, V. Hálek, J. Vrchlický). Ale i v této době se vyskytují díla skvělého humoristického rázu jako *Výlety pana Broučka* od S. Čecha.

Ve vývoji literatury jsou paradoxy. Na jeden z nich ukazuje V. Macura: „Česká kultura se staví pevně na nohy vlastně gestem zpochybnění či přímo popření své existence“ (Macura 1992: 106).

Jestliže na začátku století má česká literatura výrazně odlišnou duchovní atmosféru, intelektuální a společenské klima, teď splývá s evropskou stejným znehodnocováním všech dosud uznávaných hodnot v umění, vědě, morálce i náboženství.

Myslím, že V. Macura trochu zveličuje význam literatury fin de siècle, když píše: „[...] česká kultura se v pocitech dekadence musela identifikovat, skrze ně vlastně objevila svou pravou realnost, právě s jejich pomocí nahlédla svou tvář“ (Macura 1992: 106–107). Dekadence byla jenom částí celkového vývoje, který byl velmi složitý. Možná, že tehdy se zmenšil pocit méněcennosti, rozšířila se problematika, ale ztratila se vnitřní energie vývoje.

Co se týče 20. století, jeho postoj k minulosti byl útočně zamítavý. Jenomže bylo vždy ideologickým protějškem toho předešlého. Do významových okruhů se dostávají kategorie začátku ze zdánlivého nulového bodu, návratu do něho a nadšení ideou budoucna, tvoření nových mýtů se střídá s očekáváním všeobecné záhuby. Vzniká nutnost revidovat a přezkoumat vztah k minulosti, ale i kriticky prověřit všelijaké předpovědi a prognózy. Vcelku je očekávání konce století a tisíciletí silou, která více boří než staví.

Literatura

ČAPEK, Karel

1986 *O umění a kultuře III* (Praha: Čs. spisovatel)

MACURA, Vladimír

1983 *Znamení zrodu*. České obrození jako kulturní typ (Praha: Čs. spisovatel)

1992 *Šťastný věk*. Symboly, emblémy a mýty 1948–1989 (Praha)

PYTLÍK, Radko

1982 *Malá encyklopedie českého humoru* (Praha: Čs. spisovatel)